

1-nji tema: Türkmen Türkçesinde bağımlı söz türleri (Türkmen dilinde özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlary)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, „**akyly kompas**“ „**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

Hayatımızda sözcüklerin önemi çok büyüktür. Kelimeler olmadan yaşamı anlatamayız. Cümleleri kuramayız. İfadelerimizi veremeyiz. Dilimizi çalıştıramayız. Bu nedenle dilin önemli parçası olan sözcükleri ve bunların türlerini iyi bilmeliyiz.

Kelimeler, cümlede çeşitli anlamlarda ve görevlerde kullanılırlar. Sözcük türleri, kelimelerin cümlelerde üstlendikleri göreve göre adlandırılır:

Sözcük türleri, sınavlarda kelimenin cümledeki görevini buldurmaya yönelik sorularda veya sözcüğün farklı görevde kullanıldığı cümleyi bulmamızı isteyen sorularda karşımıza çıkar.

Türkmen dilçisi, halypa alym, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň habarçy-agzasy M. Ý. Hamzaýewiň “**Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa**”. (Aşgabat, 2000) atly kitabdaky “**Söz toparlary**” diýen bölümde sözleri toparlara bölmekde soňky döwürde türki dil bilimine kabul edilen üç prinsipden:

- ✓ **semantik,**
- ✓ **morfologik**
- ✓ **sintaktik**

prinsiplerden ugur alynýar.

Şol prinsipleriň netijesinde türkmen dilinde sözler olaryň leksik manysyny, morfologik aýratynlygyny we sintaktik hyzmatyny hasaba almak bilen, aşakdaky ýaly toparlara bölünýärler:

- 1) **Atlar;**
- 2) **Sypatlar;**
- 3) **Sanlar;**
- 4) **Çalyşmalar;**
- 5) **Işlikler;**
- 6) **Hallar;**

- 7) Sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar;**
- 8) Baglaýjy kömekçiler;**
- 9) Ownuk bölekler;**
- 10) Modal sözler;**
- 11) ümlükler;**
- 12) Ses we obraz aňladýan sözler.**

Alymyň adalatly belleýşi ýaly, „Şu kriterileriň biri beýlekisinden üzňe alnanda, sözleriň ol ýa-da beýleki toparyny kesgitlemekde esasy kriteriý bolup bilmez. Sözleriň her bir topary özboluşly semantika – funksional we formal aýratynlyklary boýunça häsiýetlendirilýär.

❖ ESASY SÖZ TOPARLARY

Bu topluma atlar, sypatlar, sanlar, çalyşmalar, işlikler, hallar degişli bolup, olaryň hemmesine umumy bolan aşakdaky häsiýetler mahsusdyr.

1. Olaryň hemmesi hem leksik mana eýedirler we real hakykatdaky dürli hadysalaryny, düşüňjeleri, bildirýärler. Meselem, atlar predmeti, zady, sypatlar onuň hilini, alamatyny, sanlar, mukdaryny aňladýar. İşliklere iş-herketi gymyldyny aňlatmak, hallara bolsa hereketiniň ýagdaýyny, wagtyny, ornuny we ş. m. Aňlatmak mahsusdyr. Bularyň içinde çalyşmalar bu agzalan hadysalary, düşüňjeleri göni atlandyrmak, aňlatmak olary umulykda görkezmäge ukyplylygy bilen tapawutlanýar. Şoňa görä-de, çalyşmalaryň leksik manysy haýsy sözüň aňladýan düşüňjesini görkezýänligine baglylykda kontekstde ýüze çykýar.

2. Bu söz toparlaryna girýän sözler söz ýasalyşa işjeň gatnaşýarlar, ýagny özleri hem ýasalyar, beýleki sözleri ýasamakda-da ulanylýarlar.

3. Bularyň hemmesi özlerine degişli grammatik kategoriýalara eýedirler we şekil ýasaýjy, söz üýtgediji goşulmalary kabul edip üýtgemäge, ýagny dürli şekillere eýe bolmaga ukyplydyrlar. Meselem, atlar degişlilik, düşüm, san kategoriýalaryna eýe bolsa, sypatlar dereje

kategoriýasyna, işlikler dereje, zaman, şahs-san kategoriýalaryna eýedirler we ş.m.

4. Esasy söz toparlaryna degişli sözleriň hemmesi hem sintaksis hyzmaty ýerine ýetirýärler we özlerine mahsus häsiýetlerine baglylykda sözlemiň dürli agzalary bolup bolýärler. Meselem, atlar sözlemiň islendik agzasy bolýarlar, sypatlar sanlar, çalyşmalaryň belli bir görnüşi, işlikleriň käbir şekilleri sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelip bilýärler. İşlikler şahs-san goşulmalaryny kabul eden şekillerinde köplenç sözlemiň habary bolýarlar we ş. m.

❖ KÖMEKÇI SÖZ TOPARLARY

Bu topluma sözsoňular, baglaýjylar, modal sözler, ownuk bölekler, ümlükler, ses we şekil meňzetmeleri degişli edilýär.

Adyndan belli bolşy ýaly, bu sözler dilde, köplenç, kömekçi hyzmaty ýerine ýetirýärler.

Bu söz toparlarynyň leksika-grammatik we formal-grammatik aýratynlyklaryndaky käbir umumylyklara esaslanyp öz içinde iki topara bölmek mümkin.

1) Sözlemdäki sözleriň grammatik baglanşygyny üpjün edýän sözler. Bu hyzmaty baglaýjylar, sözsoňular, käbir ownuk bölekler (–da, –de) ýerine ýetirýär.

2) Sözlemde sözlere, sözlemdäki pikire goşmaça many öwüşginini berýän sözler. Bulara modal sözler, ownuk bölekleriň köpüsi, ümlükler degişli bolýarlar.

Bularyň arasynda ses we şekil meňzetmeleri tebigatdaky dürli sesleri we şekilleri bildirýänligi bilen beýlekilerden tapawutlanýarlar.

Kömekçi sözler olaryň hemmesine mahsus baban aşakdaky hasiyetlere eýedirler.

1. Bu söz toparlary leksik mana eýe däldirler. Olaryň kabirleri (sözsoňular, baglaýjylar) diňe grammatik mana eýe bolsa, başgalary ýa modal many aňladýarlar, ýagny sözlemdäki aýdylýan oý-pikire ýa-da onuň belli bir agzasyndan aňlanylýan düşüňjä sözleýjiniň garaýşyny bildirmäge

hyzmat edýärler (meselem, modal sözler, ownuk bölekler) ýa-da dürli emosional duýgyny (begenç, gynanç, geň galmak, buýruk, tekliþ) aňladýarlar (meselem, ümlükler)

2. Bu sözleriň dildäki söz ýasalyşa gatnaşygy hem çäklidir we seýrek gatnaşýarlar.

3. Kömekçi sözlere degiþli söz toparlary öz manysynda we hyzmatynda gelende, grammatik kategoýa eýe däldirler, ýagny söz üýtgediji, şekil ýasaýjy goşulmalary kabul etmeýärler.

4. Bu sözler sözlemde diňe kömekçi hyzmaty ýerine ýetirýänligi sebäpli, sözleriň agzasy bolup bilmeýärler.

Sintaktik hyzmaty ýerine ýetirmek üçin olar özleleriniň esasy hyzmatyndan daşlaşyp, atlaşmaly bolýarlar. Şeýle ýagdaýda olar atlara mahsus grammatik kategoriýala eýe bolmagy mümkin.

Meselem: **“Onuň berekellasynyň bir emmasy bar bolaýmasyn!”**
“-Seniň wallaňa indi kim ynansyn?”

Şeýlelikde, türkmen dilindäki sözler leksika-semantika we grammatik häsiýetleriniň esasynda toparlara bölünýär.